

DE MAARSCHALK

meulenhoff.nl

Zora del Buono

De maarschalk

ROMAN

Vertaald door Michel Bolwerk

MEULENHOF

swiss arts council

prohelvetia

With the support of the Swiss Arts Council Pro Helvetia

ISBN 978-90-290-9459-7

ISBN 978-94-023-1694-0 (e-book)

NUR 302

Oorspronkelijke titel: *Die Marschallin*

Omslagontwerp: DPS Design & Prepress Studio

Omslagbeeld: © Aitch

Auteursfoto: © Yvonne Böhler

Zetwerk: Pier Post

© Verlag C.H.Beck München 2020

© 2022 Nederlandse vertaling Michel Bolwerk en Meulenhoff Boekerij bv,
Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Communisme is aristocratie voor iedereen

Ramón María del Valle-Inclán

Era difficile, ma lo rifarei

Pietro Del Buono

9	Overzicht personages
11	Proloog
	I
15	Bovec, mei 1919
33	Berlijn, november 1920
50	Napels, december 1923
65	Ustica, augustus 1927
82	Bari, november 1932
100	Bari, november 1935
117	Bovec, augustus 1938
133	In de trein, mei 1939
147	Bari, juni 1940
162	Bari, april 1942
176	Bovec, oktober 1943
192	Bari, juni 1944
213	El Shatt, februari 1946
226	Castel del Monte, mei 1947
241	Bari, april 1948
253	Monopoli, juli 1948
262	Bari, september 1948

II

279	Nova Gorica, februari 1980
333	Epiloog
335	Dankwoord

Overzicht personages

Zora Del Buono, geboren Ostan

Haar ouders: Marija en Cesaro Ostan

Haar vier broers: Franc, Ljubko, Boris, Nino

Echtgenoot: prof. Pietro Del Buono

Schoonvader: Giuseppe Del Buono

Haar drie zonen: Davide, Greco, Manfredi

Haar schoondochters: Fiammetta,
de Zweedse, Mila, Marie-Louise

Kleinkinderen: Elena, Zora, Zora

Nicht: Otilija Ostan

Vriendinnen en vrienden in Bovec: Pepca,
de lange Ana, Goran de Serviër

Pietro's vrienden in Berlijn: dr. Adelsberger,
prof. Oskar Blank, dr. Emmi Bloch

Vrienden in Bari: *colonello* Neldo, de Coda's,
de Grandolfo's, de broers Lombardi, *avvocato* Basso,
de Russo's met dochter Zora, Angelo Zappacosta

Overige personages: Cinzia *la capricciosa*,
Michele Zanoni, Pavle Perić, Polonca Perić,
Agata Giordanelli, zuster Branka Blatnik

Slachtoffers: Valdemaro Tedesco, Franco Lardi,
Massima Lardi, Giovanna Lardi

Huispersoneel in Bari: Emma, Dragica, Giacomina,
Josipina, Clara, zuster Aloisia, Francesca, Silva

En: Antonio Gramsci, Josip Broz Tito

Proloog

Vergeet niet dat je haar naam draagt, had tante Mila gewaarschuwd. Je moest geheimen laten waar ze hoorden: in het rijk van het zwijgen. Vooral de waarheid over *de gebeurtenis* mocht niemand te weten komen, te gevaarlijk, het toneel van het voorval was immers nog altijd het diepste zuiden van Italië, het kon tot wraakacties leiden, erover schrijven was volgens haar ronduit roekeloos. Niet Elena dacht er anders over. Maar zij bekijkt de zaak dan ook meer op een metafysisch niveau. Geheimen zouden van generatie op generatie worden doorgegeven en grote schade aanrichten, net zo lang tot het geheim aan het licht is gebracht. Transgenealogie heet dat. *Denk aan onze doden*, maande ze. Ja, *onze doden*. De familievloek, zoals men het vroeger zou hebben gezegd, toen de mensen nog in geesten geloofden en spookverhalen schreven. Dat is wat ons neven en nichten van jongs af aan met elkaar verbond: de zekerheid tot een ongeluksfamilie te behoren. We groeiden op met donkere vermoedens. We verwachtten elk moment de dood. Eigenlijk verbazen we ons dagelijks over het feit dat we nog leven. Ja, ik ken hen, *onze doden*, alle vijf. Ze stierven allemaal bij een auto-ongeluk, allemaal *te vroeg*. Ik zei dat het een tragisch toeval

was, dat er dagelijks mensen bij auto-ongelukken om het leven kwamen. Elena gelooft niet in toeval, ze gelooft in een hogere macht. Net als mijn grootmoeder.

Die was voor haar zonden gestraft, zei Elena, haar einde was bitter geweest. Tante Mila had eraan toegevoegd: *Ze hebben haar naar de andere kant geholpen.*

Dat Zora Del Buono op onnatuurlijke wijze om het leven was gekomen, is niet zeker. Maar veel wijst erop. Ze was een persoonlijkheid die geen tegenspraak dulde, maar wel provoceerde. Die vrouw werd gevreesd en bewonderd, velen hebben haar vereerd. Ik heb gewoon van haar gehouden. Onze grootmoeder had een sterk karakter, werd altijd gezegd. Ze zou vurig zijn geweest. Genreus. Koppig. Maar ook heerszuchtig. Wanneer het over haar ging, bracht vroeg of laat iemand naar voren: *Als ze een man was geweest, was ze majoor geworden, of nog eerder maarschalk, misschien zelfs president.* Net als hij. Zoals Josip Broz Tito. Mocht ze vergiftigd zijn, dan vanwege hem. Ze hadden die autopsie niet achterwege moeten laten.

Bovec, mei 1919

Wanneer was ze begonnen haar moeder te haten? Op de dag dat haar moeder haar verliet? Op de dag dat haar vader haar 's morgens vroeg toesnauwde dat ze alle schoenen die niet van moeder waren naar de woonkamer moest brengen, haar eigen schoenen, die van haar broers en ook de zijne, *en vlug een beetje!*, waarna hij met de bezem moeders gladde zondagse schoenen, haar chique en haar minder chique laarsjes, haar pantoffels, tuinschoenen en bontlaarzen met ferme ritmische uithalen vanuit de gang de straat op veegde en maar door bleef vegen, ook toen er op de vloer allang geen vuiltje meer te ontdekken was? Twaalf damesschoenen lagen tussen platgedreden paardenvijgen voor de deur van hun huis, zodat iedereen kon zien dat Marija meer schoenen bezat dan iedere andere vrouw in het dorp, wat ze allemaal trouwens wel wisten. Zodat iedereen kon zien wat Marija had opgegeven. Twaalf weggeveegde schoenen betekenden echter ook dat moeder met weinig bagage was vertrokken.

Of begon de haat op de dag dat haar moeder bij hen terugkwam, met het kind van een onbekende in haar buik, weliswaar vernederd, maar met een aura van brutaliteit, die haar voortaan zou blijven omgeven, toen ze van de bok van de wagen stapte die haar naar huis

had gebracht in de wetenschap dat Cesaro haar weer zou opnemen? Was het eigenlijk wel haat? Het was tenslotte niet zo dat Zora haar moeder aan één stuk door haatte, soms vergat ze het schrijnende gevoel, dat ze toch een naam had moeten geven, wat pas op haar veertiende het geval was geweest, toen ze toekeek hoe haar moeder een bos bloemen in de vaas schikte en daarbij dromerig over de bloemblaadjes van een ridderspoor streek, met een blik die Zora niet wist te duiden, maar die haar in verwarring bracht omdat die uit een andere wereld leek te komen, een wereld die voor Zora ontoegankelijk was. Toen dacht ze voor het eerst: *ik haat je*. Voordien had ze alleen maar een soort wrevel gevoeld, een onbehagen in de aanwezigheid van haar moeder, vooral een lichamelijk, alsof het ooit oevertrouwde moederlijf haar vreemd was geworden, een imposant vrouwenlichaam dat bij ontelbare gelegenheden te dichtbij kwam en dat ze niet durfde weg te duwen.

Vijf maanden was Marija weggebleven. Vanaf de eerste dag had Cesare zijn dochter te verstaan gegeven dat zij nu de vrouw in huis was, wat het achtjarige meisje zonder meer accepteerde, vader had duidelijk gezegd dat niemand wist of moeder ooit terug zou komen, en nee, ze had hem niet verteld waar ze heen ging. Alleen dood, dat had hij zijn drie kinderen ingeprent, dood was ze niet, dat wist hij zeker. *Dood is ze niet*, hadden Franc, Zora en Ljubko elkaar steeds weer toegefluiserd wanneer het verlangen naar moeder te groot werd. Die hoopvolle, in de loop van de maanden steeds mismoediger wordende fluisterijtjes herinnerde Zora zich nu toen ze over de brug langs Ljubko reed, die geen jammerend kind meer was dat 's nachts naar haar bed kwam geslopen om bij zijn oudere zus troost te zoeken. Soms had hij naar honing geroken, 's morgens plakten haar haren omdat hij zijn honingmond erin begraven had. Op een gegeven moment had ze bij het schoonmaken (*de*

vrouw in huis!) een honingpot onder zijn bed gevonden en doorgekregen dat er in het leven van de kleine Ljubko een volgorde bestond in het getroost worden en dat zij bovenaan de reddende ladder stond: duimzuigen, konijnenvel aaien, honing snoepen, bij Zora kruipen. Groot was hij geworden, dacht ze, en sterk, zoals hij daar naast die met brokken steen gevulde kruiwagen stond, nonchalant een sigaret rokend, een jongeling met kastanjebruin haar, bergbeekheldere ogen en een krachtig beendergestel zoals iedereen in de familie – of bijna iedereen. Hoewel ze maar drie jaar ouder was, voelde ze een moederlijke genegenheid voor hem, en dat had niet in de laatste plaats te maken met die honingpot; keek ze naar Ljubko, dan rook ze honing, nu nog steeds. Ze versnelde. Het uitzicht was vanaf hier fantastisch. Als ze ergens van hield, dan was dat het wel: compleet overzicht. En dankzij de massieve rubberbanden was deze nieuwe vrachtwagen veel beter te besturen dan de oude met ijzeren wielen. Ook de voorruit was een fijne uitvinding: minder stof in je gezicht, nauwelijks nog tranende ogen. De oorlog had talloze vernieuwingen voor de vrachtwagentechniek opgeleverd, dat in elk geval wel.

Zora wist veel over de oorlog. Iedereen in het Sočadal wist veel over de oorlog. Drietalig zelfs, de moeilijke woorden rolden bij de meesten soepel uit de mond: *Soške bitke. Battaglie dell' Isonzo. Isonzoschlachten*. De slagen aan de Isonzo. Zora had minder moeite met het Duits dan de anderen; de twee jaar op een meisjeskostschool in Wenen hadden haar niet alleen met de Duitse taal vertrouwd gemaakt, maar haar ook een zekere grootstedse noblesse ingeblazen, die niet iedereen in het dorp beviel (of beter gezegd: bijna niemand). Ook de dorpsnaam kende drie varianten: *Bovec. Plezzo. Flitsch*. Als kind had ze het naar believe dan weer zus, dan weer zo genoemd, maar het liefst *Flitsch*. Flitsch klonk grappig, als *glitsch*, alsof het er

gleed en glibberde. Zij en haar broertjes hadden versjes gezongen, zich van de helling laten *glitschen* naar de groen glanzende, ijskoude Soča en *glitsch* naar elkaar gegooid, hun familiewoord voor modder en al het andere wat vies was, slakken bijvoorbeeld, slakken waren ook *glitsch*.

De rivier had zelfs vier namen. *Soča. Isonzo. Lusinç. Sontig*. Hoewel geen mens meer Sontig zei, zelfs de verstoktste aanhangers van de Oostenrijk-Hongaarse monarchie niet; Sontig was stilletjes verloren gegaan. Maar je kon nog kiezen tussen het Sloveense Soča, het Friulische Lusinç en het Italiaanse Isonzo. Maar sinds de Italianen de baas waren in het dal...

Ze remde af toen ze de Dorfstrasse inreed. Dat sommige vrachstukken die ze op de wagen meevoerde gevaarlijk waren, wist ze natuurlijk. Maar iemand moest toch het schroot naar de stortplaats brengen, al die munitiehulzen, patronen, bajonetten, veel daarvan voor de M1895, de veldscheppen, gebroken steelhandgranaten met keramische delen, stukken Oostenrijks-Hongaarse repeteergeweren, soms ook complete Italiaanse Carcano-geweren, en stalen helmen natuurlijk; aan veel daarvan kleefde bloed. Ze was inmiddels helemaal vergeten wat er in die houten kisten lag. Toen ze door de Passstrasse naar beneden was gereden had ze even aan haar moeder gedacht, aan wat hen ondanks alles met elkaar verbond en waarvan ze dacht dat het de eigenlijke reden was waarom haar moeder destijds was teruggekeerd: de liefde voor deze vlek in het berglandschap, de ontzaglijke uitgestrektheid van de vlakke, omlijst door bergen die als hoekige brokken rond het hoogplateau lagen, daarin de smaragdgroene Soča; een verheven landschap, door de tienduizendvoudige soldatendood volkomen onaangedaan.

Ze ving een blik op van haar ouderlijk huis voor ze afboog. Het zag er goed uit, zo compact. En minder verwoest dan ze had ver-

wacht toen ze Franc' telegram in haar handen hield: BOVEC VRIJ MAAR VERWOEST KOM.

Bijna iedereen was teruggekeerd. De armen, die ze naar het vluchtelingenkamp in Bruck an der Leitha hadden overgebracht omdat ze niet wisten waar ze anders met hen naartoe moesten. De gelukkigen, die bij familie ver van de Soča-frontlijn toevlucht hadden kunnen vinden. En dan zij, de familie Ostan, die gewoon verhuisd was, naar een huis in Ljubljana dat hun vader aan het begin van de oorlog had gekocht. Iedereen had op die 24e mei 1915 nauwelijks afscheid van elkaar kunnen nemen toen deken Vidmar tijdens de ochtendmis het bericht overbracht: *De Italianen hebben ons de oorlog verklaard, ze vallen aan. Jullie moeten weg, allemaal! Pak alleen het hoogstnoodzakelijke, een handkoffer per persoon. Een wollen deken. Proviand voor drie dagen. Verzamel je morgenvroeg op het plein. Ga nu! God behoede jullie. Amen.*

Ze wisten niet hoelang ze zouden wegblijven, velen dachten na korte tijd terug te keren, sommigen metselden kostbaarheden in hun kelder in, kippen en ganzen werden vrijgelaten, geiten ook, koeien dreven ze met zich mee. Burgemeester Jonko propte de belangrijkste gemeentedocumenten in een vat en liet dat in de tuin begraven, het vat was na de oorlog verdwenen, er werden alleen nog resten verbrande documenten gevonden, waarschijnlijk door de Italianen gebruikt om te stoken.

Natuurlijk was de vlucht niet eenvoudig geweest zonder vrachtwagen, die had het leger aan het begin van de oorlog in beslag genomen. Ze hadden echter nog altijd paarden en karren, hun vader baatte niet alleen een herberg uit, maar ook een transportonderneming. Franc was weken daarvoor al onder de wapenen geroepen, Zora was tijdens de vlucht de oudste van de kinderen. Ljubko men- de het achterste paardenspan, Zora het voorste. Boris rende heen en

weer, maar meestal liep hij alleen maar rijk gevarieerde melodieën te fluiten, de pezige negenjarige. De kleine Nino hadden ze op het volgepakte laadvlak van Zora's kar gezet, nu eens huilde hij, dan weer dook hij als een dartele dwerg met verwarde haren tussen alle tassen, jassen en dekens op, stond erop te springen, struikelde en kiepte lachend om, Boris zat met hem te dollen tot Zora hen terechtwees, het was tenslotte geen plezierreisje. Zo trokken ze stapvoets over de bergen, Zora en haar drie broertjes. Hun ouders waren met een licht paardenspan op de dag van de bekendmaking vooruitgereden, in de herberg van oom Milo in Kranjska Gora troffen de kinderen een briefje van hen aan, er was een kamer voor hen gereedgemaakt. De overige nachten vonden ze onderdak in schuren bij boeren, net als de andere vluchtelingen. Ze kwamen vuil maar gezond in Ljubljana aan, twee weken had de vlucht geduurd. Het begin was het ergst geweest, de Predil een steile pas, boven lag nog sneeuw; ze waren moeizaam omhoog gesjokt, de paarden, muilezels en koeien, maar ook de mensen, het ene gezin na het andere, en ook nog een paar honden die zich niet hadden laten weggagen. In de verte het gebulder van de Italiaanse artillerie. Achteraf gezien leek het allemaal niet meer zo erg, maar de meeste dingen zagen er achteraf beter uit, dat had Zora met haar eenentwintig jaar al wel begrepen; het geheugen ging mild om met het verleden. Als het anders was geweest, had ze haar moeder niet kunnen verdragen, die verraadster.

Twee jaar waren de bewoners weggebleven, een heel dorp, op een maandagochtend de straat op geveegd zoals ooit Marija's schoenen. En toen over de hele wereld verspreid. De verlaten huizen bleven maandenlang leegstaan, alleen spinnen en ander klein gedierte trokken erin (misschien hier en daar ook een kip). Toen liepen ze vol met vreemdelingen, louter mannen, louter Italianen. Gezonde, gewonde, zieke, vuile mannen die ervoor streden dat Oostenrijk

dit dal en deze bergen niet zou terugveroveren. Bovec, een manendorp. Toen de bewoners uit hun ballingsoorden terugkeerden, waren echter niet alleen hun huizen gehavend, maar zijzelf ook.

Zora reed langs de kerk naar de hogergelegen stortplaats. Ze was die maandagochtend niet naar de mis geweest, vroege missen waren iets voor bejaarden. In plaats daarvan hadden Pepca en zij in de eetzaal glazen gepoleerd en vervolgens gewacht tot de enige gast, een handelaar uit Triëst, dat wist ze nog, van de bovenetage naar beneden kwam, zodat ze zijn kamer in orde konden maken.

Pepca was haar beste vriendin, misschien haar enige, een wees uit het volgende dorp die Cesaro als meid in dienst had genomen, een schelmachtig meisje met donkere ogen dat veel lachte en haar niets kwalijk nam. Anders dan de lange Ana, *Ana met de rechte benen*, zoals Zora haar zuchtend noemde. Zelf had ze kromme benen. Dat beweerde ze tenminste, ook al verzekerde Pepca haar telkens weer dat haar benen helemaal niet krom waren. Ana met de rechte benen gedroeg zich na haar terugkeer gereserveerd, ronduit koel. Voor de oorlog waren ze heel hechte vriendinnen geweest, zij drieën; nu niet meer. Zora kon zich het moment tijdens hun vlucht nog herinneren dat ze de pas al achter zich hadden gelaten en met de paarden bergaf naar Tarvis sukkelden. Eerst hoorde ze de vrachtwagen die van achteren naderde en haar vervolgens knetterend inhaalde. Toen zag ze Ana, warm ingepakt op de laadvloer, tussen tante en moeder geperst, alle drie met een kind op schoot, Ana had haar armen om de kleine Istok heen geslagen, haar jongste broertje, wiens blonde krullen met de hare tot één grote uitbundige haarwildernis leken samen te kronkelen; ruim dertig vrouwen en kinderen zaten dicht opeengepakt op de vrachtwagen, bagage hadden ze nauwelijks bij zich, ze hadden alles aangetrokken wat ze bezaten, laag over laag. Ana en zij zwaaiden naar elkaar, eerst blij, toen terughoudend, alle twee

voorvoelden ze dat er tussen hen iets veranderd zou zijn, mochten ze elkaar ooit weer zien. Ana's toekomst lag in een vluchtelingenkamp ergens voorbij Wenen, die van Zora in een huis met tuin in Ljubljana. Eerlijk was dat niet.

Ook niet eerlijk was wat ze na hun terugkeer aantroffen. Het huis van de Ostans stonk als de hel, voor de rest was het nog tamelijk ongeschonden, zelfs het pleisterwerk had het gehouden. Ana's huis stonk niet. Ana's huis bestond uit tweeënhalve ruwe muur met gaten erin, het had geen dak meer, geen vloer, geen haard. Bijna alle huizen in het dorp waren ruïnes, bakstenen brokstukken in bizarre vormen. Aan de Hauptstrasse ten westen van het plein lag het langgerekte huis van de Ostans, waarvan de aanzienlijkheid voor de oorlog minder was opgevallen omdat het met zijn twee verdiepingen niet hoger was dan de andere, alleen maar dieper en veel langer. Nu, zo ongeschonden, zag het er schaamteloos imposant uit. Waarom het niet kapotgeschoten was – geen mens die het wist.

Oneerlijk was bovendien dat Ana's broer dood was en Zora's broers niet. Ljubko, Boris, Nino, allemaal vief en vrolijk. Ook Franc had als officier de oorlog overleefd, weliswaar gewond en gevangengenomen door de Engelsen, maar hij was dus niet dood. Ana had Pepca beschreven wat er in het kamp was voorgevallen. Pepca vertelde dat op haar beurt allemaal door aan Zora, had het over tientallen houten barakken die strak in het gelid stonden, witgekalkt en laag, in elke barak twintig kamers, in elke kamer acht mensen. Over de vijfduizend Slovenen die in de barakkenstad woonden en de zesduizend inwoners van Bruck, die kwaadspraken over de Slovenen vanaf het moment dat de eerste ernstige ziekten uitbraken en het sterven begon, die hen uitscholden voor parasieten, voor zwarthandelaren die de prijzen opdreven. Ze vertelde giechelend dat Ana in het meisjeskampoor de cantor het hoofd op hol had gebracht met haar

stem als een klokje, waarna hij haar had voorzien van etenswaar uit de stad en haar zelfs een kraagje van blauw fluweel had geschonken, en ze vertelde met tranen in haar ogen over de nacht waarin de kleine Istok was overleden, zo plastisch alsof ze erbij was geweest; dat Istok in plaats van te groeien steeds meer leek te krimpen, tot hij er nog maar nauwelijks was, dat de verliefde cantor eieren van de zwarte markt voor de jongen had meegebracht, en ook een donkere melasse die Ana niet kende, waarschijnlijk iets Neder-Oostenrijks, maar die de kleine goed smaakte en die hij verrukt met zijn vingers in zijn mond stopte, tot hij plotseling een krampaanval kreeg, waardoor hij net zo lang bleef trillen tot hij stierf. In het kamp deed het gerucht de ronde dat de melasse vergiftigd was omdat de inwoners van Bruck de Slovenen wilden uitroeien. De cantor zou nog een paar dagen om Ana heen zijn blijven hangen alvorens hij terneergeslagen het kamp had verlaten.

Hoe meer Zora te weten kwam, hoe meer ze ernaar verlangde met Ana te praten en haar te troosten of iets zoets voor haar te bakken, zoals vroeger, maar Ana's kilheid leek met de dag alleen nog maar toe te nemen, en op een gegeven moment gaf Zora het gewoon op. Ze bekeek de aanhoudende vriendschap tussen Pepca en Ana met argwaan, maakte nu en dan een knorrige opmerking, tot Pepca uiteindelijk uit de buurt van de lange Ana bleef (Pepca had immers onderdak gevonden in het huis van de Ostans, ze kende haar rol en zou nooit iets op de spits drijven).

Voor de verzamelplek van oorlogstuig aan de hooggelegen rand van het dorp stonden twee vrachtwagens met aanhanger, de toegangsweg liep schuin en zat vol gaten, was hobbelig, Zora zette haar vrachtauto naast de andere. Ze deed het vouwdak dicht, trok haar rokken op en sprong uit de cabine, liep om de vrachtwagen heen, maakte aan de achterkant de sluitingen van het dekzeil los en riep omhoog naar de

stortplaats: 'Ik ben er weer!' Ze bleef niet op de mannen staan wachten, schroot afladen was godbetert niet haar taak.

De veters van haar enkellaarsjes waren losgeraakt, ze bukte zich om ze te strikken. Toen ze opkeek, zag ze op het muurtje op de erf-grens twee roodharige Italianen naar elkaar grijnzen, beide droegen een uniform, beide rookten. Wat je niet allemaal hebt, dacht ze. Italianen met rode haren! En dan ook meteen twee! Ze wierp hun een brutale blik toe en ging naar huis.

De Serviër stond onder de toegangspoort op een ladder een scharnier te oliën. De Serviër hadden ze in hun huis aangetroffen toen ze uit Ljubljana waren teruggekeerd, een manusje-van-alles uit de oorlog. Hij was mild glimlachend van de zolderkamer naar beneden gekomen toen ze hun huis binnenkwamen, begroette hen met een elegante terughoudendheid alsof hij al jarenlang hun bediende was, nam de handkoffers over van moeder en dochter en droeg die naar hun kamers, die hij feilloos wist te onderscheiden, hoewel er bijna niets meer in stond. *Alleen een handkus ontbreekt nog*, had Marija verheugd gemompeld. Zora had haar van opzij aangekeken. Weer dat kwellend donkere gevoel.

De Serviër was zwijgzaam en had vurige ogen. Uiteraard had hij een naam, Goran, die ze ook gebruikten als ze hem direct aanspraken, maar voor de rest noemde iedereen hem gewoonweg *de Serviër*. Dat hij een Serviër was speelde wel degelijk een rol. Er waren veel Bosniakken voor Oostenrijk-Hongarije ten strijde getrokken, Franc had een Bosniakse compagnie aangevoerd, maar geen Serviërs, die waren de vijand. Een Serviër die aan hun zijde had gevochten moest wel of gek, of een fatsoenlijke kerel zijn. Bovendien was hij klein en een beetje vormeloos, *mupf*, zoals de kinderen dik in hun zelfver-zonnen geheimtaal noemden. Mupfe mensen konden niet slecht